

چگونه در دوره‌های تحصیلات تکمیلی، پژوهشنامه نویسی کنیم

○ دکتر خسرو رشید

کتاب روش تحقیق کتابخانه‌ای (با تأکید بر علوم اسلامی) تألیف دکتر جعفر نکونام در پنج فصل تهیه و تدوین شده است. فصل اول کتاب با عنوان «کلیات» شامل مطالبی دربارهٔ بیان موضوع، پیشینه و اهمیت موضوع، انواع تحقیق، مراحل عمومی تحقیق، مراحل اختصاصی تحقیق، خصوصیات محقق و آفات تحقیق است.

فصل دوم کتاب با عنوان «طراحی تحقیق» شامل تعریف طراحی، اهمیت طراحی و مراحل طراحی است. مؤلف مراحل طراحی را به تفصیل شرح داده است.

فصل سوم «گردآوری مطالب» نام دارد که شامل مطالبی دربارهٔ بهره‌گیری از کتابخانه، مطالعه منابع، یادداشت‌برداری و تنظیم یادداشتهاست.

فصل چهارم کتاب «اندیشه ورزی بر روی مطالب» است. در این فصل مطالبی در زمینهٔ تصحیح، ترجمه، شرح، نقد، تفسیر، استنباط، تعریف، تحلیل، مقایسه، تبیین و استنتاج آمده است.

فصل پنجم «نگارش مطالب» نام دارد. در این فصل مؤلف به توضیح مطالبی در زمینهٔ تنظیم مطالب، اصول کلی نگارش، اصول چرکنویسی، اصول بازیابی، اصول پاکنویسی، قواعد املا، اصول انشا، روش نشانه‌گذاری، شیوهٔ ضبط کلمات، طرزنوشتن اعلام، طرز نوشتن

○ روش تحقیق کتابخانه‌ای با تأکید بر علوم اسلامی
○ دکتر جعفر نکونام

قریب به تمام کتابهای روش تحقیق
در زمینه تحقیقات میدانی نوشته شده‌اند و
آنهايي که در زمینه‌ی تحقیقات کتابخانه‌ای
به نگارش درآمده‌اند،
همه‌ی مباحث لازم را یکجا ندارند

مؤلف هیچ توضیحی درباره‌ی مراحل اختصاصی تحقیق
در متن پژوهی و مسئله پژوهی ارائه نکرده است.
این امر به خصوص در مورد مراحل که در
مسئله پژوهی مطرح شده (مانند بیان فرضیات)
به طور کامل مشخص و نمایان است

تحقیقات آزمایشی و غیرآزمایشی، طولی و
مقطعی، موردی و گروهی هیچ سخنی به میان
نیامده است.

در بحث آفات تحقیق از عامیانه‌سازی نام
برده است. این بخش با این مطلب آغاز شده
است: «حاصل تحقیق نباید برای عوام مطرح
شود...». اینکه چه کسی گفته است که
تحقیقات و نتایج آن فقط خاص دانشمندان
است و عامه مردم از قدرت تحلیل و قضاوت
صحیح و رفتار عقلایی بهره ندارند؟! جای سؤال
است.

در فصل دوم کتاب، نویسنده در مراحل
عمومی تحقیق از طراحی، اجرا و نگارش
نام می‌برد و معتقد است که در مرحله اجرا
دو کار صورت می‌گیرد: ۱. گردآوری یا تتبع،
۲. اندیشه‌ورزی یا تدبر. نخست باید گفت که
گردآوری و تتبع به یک معنا نیستند و کلمات
تتبع، اندیشه‌ورزی و تدبر از نظر معنا معادل
یکدیگرند. بنابراین، نباید مراحل گردآوری و تتبع
را تحت یک عنوان آورد. دیگر این که در مرحله
اجرا، عمل به قول نویسنده «اندیشه‌ورزی یا
تدبر» صورت نمی‌گیرد.

در واقع، در منابع مختلف دو بخش
گردآوری اطلاعات و تجزیه و تحلیل اطلاعات
(اندیشه‌ورزی یا تدبر) به منزله دو مرحله
جداگانه معرفی می‌شوند و بخش اجرا تنها به
گردآوری اطلاعات اختصاص دارد.

این دو روش جمع‌آوری اطلاعات آمده است:
«پس از گردآوری اطلاعات لازم باید به تدبیر و
تفکر بر روی آنها پرداخت.» در حالی که در اغلب
تحقیقات (بجز تحقیقات کتابخانه‌ای)، به دنبال
جمع‌آوری اطلاعات باید آنها را از نظر آماری
تجزیه و تحلیل کرد تا پس از آن بتوان نتایج را
مورد تدبیر و تفکر (بحث و نتیجه‌گیری) قرار داد.
بدیهی است اگر نظر مؤلف تنها در تحقیقات
کتابخانه‌ای بوده است، ضروری می‌نمود که این
مطلب را محدود به این‌گونه تحقیقات می‌کرد.
در بخش دوم، فصل اول با عنوان «پیشینه
و اهمیت موضوع» ویژگی‌های کتاب حاضر بیان
شده است. در این باره نیز، باید گفت که
ویژگی‌های یک کتاب نسبت به سایر کتابها در
داخل متن مطرح نمی‌شود؛ بلکه این‌گونه موارد
را باید در پیشگفتار مطرح کرد. ضمن این که
بیان ویژگی‌های کتاب با عنوان پیشینه و اهمیت
موضوع، آن هم به دنبال بخشی که به تعریف
تحقیق، روش تحقیق و روش تحقیق
کتابخانه‌ای می‌پردازد، چندان منطقی به نظر
نمی‌رسد.

در این فصل، در مبحث انواع تحقیق،
تعریفها و دسته‌بندیهای مربوط به آن از چه
منبعی ارائه شده است؟ برای نمونه، تقسیم انواع
تحقیق به متن پژوهی و مسئله پژوهی و وجوه
تمایز آنها بر چه اساسی طرح شده است. در
ضمن، چرا در بحث انواع تحقیق، از انواع

ارقام، شیوه ارجاع‌دهی، روش کتابنامه‌نویسی،
شیوه شماره‌گذاری، روش صفحه‌آرایی، ویرایش،
چکیده‌نویسی، مقاله‌نویسی پرداخته است.

در پایان کتاب نیز مؤلف در چندین پیوست،
«آیین‌نامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری»،
«اصول و ضوابط واژه‌گزینی»، «واژگان
گرفته‌برداری شده» و «حروف اختصاری» را ارائه
کرده است.

مؤلف در مقدمه کتاب آورده است: «قریب
به تمام کتابهای روش تحقیق در زمینه
تحقیقات میدانی نوشته شده‌اند و آنهايي که در
زمینه‌ی تحقیقات کتابخانه‌ای به نگارش
درآمده‌اند، همه‌ی مباحث لازم را یکجا ندارند؛ به
علاوه پاره‌ای از مباحث موردنیاز به طور کلی در
این کتاب‌ها نیامده است.» البته ذکر این نکته
ضروری است که با اینکه تعداد کتابهایی که با
تأکید بر روش تحقیق کتابخانه‌ای در علوم
اسلامی نوشته شده است، محدود است، اما در
زمینه تحقیقات کتابخانه‌ای کتابهای مختلفی
نوشته شده که در بازار نیز به آسانی قابل تهیه
است.

در فصل اول و در صفحه دوم کتاب، مؤلف
شیوه‌های گردآوری اطلاعات را با عنوان
روشهای کتابخانه‌ای و میدانی مطرح می‌کند.
حال، پرسش این است که تحقیقات آزمایشی و
تجربی در کجای این تقسیم‌بندی قرار می‌گیرد
و چرا مطرح نشده است؟ همچنین به دنبال طرح

در این فصل، نویسنده در بیان مراحل طراحی و در مبحث انتخاب موضوع چنین می‌نویسد: «دومین مرحله‌ی تهیه‌ی طرح تحقیق شناخت و انتخاب موضوع درخور تحقیق است.» باید یادآور شد که بدون وجود موضوع پژوهشی طرح تحقیق معنا ندارد و به دنبال وجود موضوع یا مسئله پژوهشی است که تهیه‌ی طرح تحقیق مطرح می‌شود. همچنین در ادامه‌ی مطلب، نویسنده در بیان شرایط موضوع مطلوب از نو بودن، نتیجه بخش بودن و نیز دسترسی داشتن به منابع کافی نام می‌برد که البته در تمامی تحقیقات و درخصوص همه‌ی موضوعها رعایت این موارد لازم نیست. برای نمونه، درباره‌ی موضوعهایی که جدید هستند و برای اولین بار مطرح می‌شوند، مطالب چندانی در منابع موجود درباره‌ی آنها وجود ندارد، اما این امر باعث نمی‌شود که درباره‌ی آن موضوعها تحقیق نکنیم یا اینکه نتوانیم درباره‌ی نتایج به «تدبر و اندیشه‌ورزی» بپردازیم. همچنین بسیاری از تحقیقات (از جمله تحقیقات بنیادی) هدف «سودمند بودن و نتیجه‌بخش بودن» را دنبال نمی‌کنند؛ اما تحقیق هستند و البته تحقیقات مطلوبی نیز هستند.

در ادامه، محقق در دو جا از تعریف صحبت می‌کند. در یک جا از تعریف موضوع، نام می‌برد که باتوجه به توضیح ارائه شده به نظر می‌رسد منظور مؤلف تعریف نظری متغیرهای مطرح شده در موضوع پژوهش باشد. همچنین در جایی دیگر از تعریف مصطلحات نام می‌برد که باتوجه به توضیح ارائه شده به نظر می‌رسد که منظور نویسنده تعریف عملیاتی متغیرها باشد، اگر این‌گونه است باید گفت که در تعریف عملیاتی، محقق یک متغیر را براساس نحوه‌ی سنجش و اندازه‌گیری آن در تحقیق تعریف می‌کند. البته اگر هم منظور نویسنده تعریف عملیاتی نبوده است، جای ارائه توضیحی در این باره خالی است. به طور کلی، بهتر بود، مؤلف در این بخش ضمن تقسیم تعریفها به تعریف نظری و تعریف عملیاتی، نحوه‌ی بیان هریک از آنها را به دقت توضیح می‌داد.

در فصل سوم، مؤلف به بحث درباره‌ی نحوه گردآوری مطالب می‌پردازد. اما فقط کتابخانه‌ها را منبع گردآوری مطالب می‌داند. البته باتوجه به

عنوان کتاب شاید چندان ضروری نباشد که نامی از سایر منابع جمع‌آوری اطلاعات برده شود. اما امروزه برای متن پژوهی و جمع‌آوری اطلاعات از منابع نوشتاری، استفاده از رایانه و اینترنت بسیار رایج شده است و باتوجه به سال تألیف کتاب (۱۳۷۹) بهتر بود که مؤلف محترم توضیحاتی درباره‌ی نحوه استفاده از این منابع ارائه می‌کرد.

در همین فصل، در بحث مربوط به مشخصات فیش، مؤلف به این نکته اشاره می‌کند که فیش باید به آسانی قابل تهیه باشد. اما مؤلف درباره نوشتن موضوع عام و خاص فیش در بالای برگه فیش‌برداری چیزی نگفته است. بدیهی است که پرداختن به نکته‌ی اخیر بسیار پراهمیت‌تر از این است که به قابلیت تهیه آسان فیشها اشاره شود.

در فصل چهارم کتاب که با عنوان «اندیشه‌ورزی بر روی مطالب» - به منزله‌ی یکی از زیرمجموعه‌های مرحله اجرا در تحقیق - مطرح شده است، تنها به توضیح مواردی در زمینه تحقیقات کتابخانه‌ای در علوم اسلامی پرداخته شده است. در واقع، اگرچه مؤلف از تحلیل، تفسیر، استنباط، تبیین و استنتاج که در سایر تحقیقات نیز اغلب به نوعی مطرح می‌شوند، نام می‌برد، اما مطالبی که با عنوانهای مذکور مورد بحث قرار می‌گیرند تنها در متن پژوهی کاربرد دارند (آن هم در علوم اسلامی به طور خاص).

فصل پنجم کتاب به نگارش مطالب اختصاص دارد. اما چگونه است که در کتابی که بخش عمده‌ای از آن به نگارش مطالب و شیوه‌های آن اختصاص دارد، در همان آغاز می‌بینیم که نوشته شده است: «فهرست فهارس».

همچنین در داخل متن نیز در موارد زیادی آیین نگارش فارسی رعایت نشده است. از جمله در صفحه ۱۱ کتاب آمده است: «جمود بر اقوال بزرگان یا نظریات شخصی، محقق را از دست‌یابی به حقایقی که احياناً با آن اقوال و نظریات مخالفت دارد، مانع می‌شود و او را به توجیه تکلف‌آمیز آنها وادار می‌کند.» مشاهده می‌شود که جمله به کار گرفته شده دارای اشکالات

نگارشی فراوانی است و همین نکته جای تعجب و سؤال دارد.

به طور کلی، اشکالهای این کتاب را می‌توان در چند مورد اصلی مطرح کرد:

۱- در بسیاری از موارد در جمله‌بندی مطالب کتاب، از کلمه‌ها و عبارتهای ثقیل و نامأنوس استفاده شده است.

۲- در بسیاری از موارد آیین نگارش فارسی، از جمله آیین نشانه‌گذاری، به درستی رعایت نشده است.

۳- مؤلف هیچ توضیحی درباره‌ی مراحل اختصاصی تحقیق در متن پژوهی و مسئله پژوهی ارائه نکرده است. این امر به خصوص در مورد مرحله‌ی که در مسئله پژوهی مطرح شده (مانند بیان فرضیات) به طور کامل مشخص و نمایان است.

۴- بسیاری از تقسیم‌بندی‌هایی که در زمینه انواع تحقیق، انواع یادداشت‌برداری و... ارائه شده است، هیچ پایه‌ی مشخصی ندارند و براساس منطق یا قاعده‌ی خاصی صورت نگرفته‌اند و به هیچ منبعی ارجاع داده نشده‌اند.

۵- نویسنده در آموزش نحوه ذکر منابع با اشکال روبه‌رو است. همچنین، نحوه ذکر منبع در پایان کتاب نیز همان اشکال را دارد. در ذکر منبع، پس از نام خانوادگی و نام نویسنده، سال چاپ کتاب، و سپس نام اثر، ناشر و محل انتشار اثر بیان می‌شود.

۶- در کتابی که روش تحقیق کتابخانه‌ای نام دارد، اختصاص نزدیک به ۳۰ مطالب به آیین نگارش چندان منطقی به نظر نمی‌رسد.

۷- از آنجا که کتاب حاضر به طور عمده درباره‌ی نحوه پژوهشنامه‌نویسی در دوره‌های تحصیلات تکمیلی است و نویسنده محترم نیز به گونه‌ای به این موضوع در مقدمه اشاره می‌کند و در صفحات آغازین کتاب نیز مطلب «ویژه‌ی پژوهشنامه‌نویسی دوره‌های تحصیلات تکمیلی» را در زیرعنوان اصلی کتاب نوشته‌اند، پیشنهاد می‌شود که روی جلد کتاب نیز همین مطلب در زیر عنوان اصلی کتاب نوشته شود.